

การศึกษาวัสดุปลูกที่เหมาะสมสำหรับการขยายพันธุ์ของ

เฟินสายสกุล Lycopodium และ Huperzia

นายอนุ สุวรรณโณม

ศูนย์วิจัยเกษตรหลวงเชียงใหม่

Anu Suwannachom

Chiang Mai Royal Agricultural Research Center

คำสำคัญ : เฟิน, เฟินสาย, สโตรบิลัส, การขยายพันธุ์

Keywords : Ferns, Huperzia, strobilus

บทคัดย่อ

การศึกษาวัสดุปลูกที่เหมาะสมสำหรับการขยายพันธุ์ของเฟินสายสกุล Lycopodium และ Huperzia มีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษาเทคโนโลยีการผลิตเฟินสายสกุล Lycopodium และ Huperzia โดยศึกษาลักษณะการเจริญเติบโตของเฟินสายสกุล Lycopodium และ Huperzia ซึ่งเก็บข้อมูลบันทึกอัตราการรอดของเฟินต้นอ่อน การเจริญเติบโต และการทำลายของโรค และแมลง เพื่อเปรียบเทียบคุณสมบัติของวัสดุปลูก ซึ่งมีผลต่อการเกิดราก และสามารถเจริญเติบโตเป็นต้นใหม่ โดยทำการศึกษา ณ ศูนย์วิจัยเกษตรหลวงเชียงใหม่ และศูนย์วิจัยพืชสวนตรัง พบว่าเปอร์เซ็นต์การเกิดรากของปลายยอดเฟินสายสกุล Lycopodium เมื่อนำมาวิเคราะห์ข้อมูลทางสถิติพบว่า ศูนย์วิจัยเกษตรหลวงเชียงใหม่ กรรมวิธีที่ 3 มีเปอร์เซ็นต์การรอดตายสูงที่สุดเท่ากับ 100 เปอร์เซ็นต์ และสำหรับศูนย์วิจัยพืชสวนตรัง พบว่ากรรมวิธีที่ 2 กาบมะพร้าวสับเล็ก (0.5-1.0 ซม.) มีเปอร์เซ็นต์การรอดตายสูงที่สุด เท่ากับ 59 เปอร์เซ็นต์

การเจริญเติบโตของเฟินต้นอ่อน ณ ศูนย์วิจัยเกษตรหลวงเชียงใหม่ เมื่อนำมาวิเคราะห์ข้อมูลทางสถิติ พบว่าเปอร์เซ็นต์การรอดตาย ความสูงของเฟินต้นอ่อน การแตกกอของเฟินต้นอ่อน กรรมวิธีที่ 2 กาบมะพร้าวสับใหญ่ (2 นิ้ว) มีค่าเฉลี่ยสูงที่สุด เท่ากับ 87.90 เปอร์เซ็นต์ 7.73 เซนติเมตร และ 1.70 เซนติเมตร ตามลำดับ ส่วนศูนย์วิจัยพืชสวนตรังเมื่อนำมาวิเคราะห์ข้อมูลทางสถิติพบว่าเปอร์เซ็นต์การรอดตาย กรรมวิธีที่ 1 สแฟกนัมมอส มีเปอร์เซ็นต์การรอดตายสูงที่สุด เท่ากับ 65.52 เปอร์เซ็นต์ การแตกกอของเฟินต้นอ่อน กรรมวิธีที่ 2 กาบมะพร้าวสับใหญ่ (2 นิ้ว) มีค่าเฉลี่ยสูงที่สุด เท่ากับ 3 เซนติเมตร และความสูงของเฟินต้นอ่อน กรรมวิธีที่ 2 กาบมะพร้าวสับใหญ่ (2 นิ้ว) มีค่าเฉลี่ยสูงที่สุด เท่ากับ 8.18 เซนติเมตร

คำนำ

เฟิน เป็นพืชชั้นต่ำที่มีวิวัฒนาการมายาวนาน นักพฤกษศาสตร์ได้มีประมาณจำนวนของเฟินทั่วโลก โดยแยกเป็นเฟินที่แท้จริง (true ferns) ประมาณ 12,000 ชนิด 230-250 สกุล และเครือญาติของเฟิน (ferns allies) ประมาณ 1,000 ชนิด 7-8 สกุลซึ่งพืชในกลุ่มนี้มีความสำคัญต่อมนุษย์เรามาก การอยู่รอดของเฟินโบราณที่ผ่านการสืบทอดเผ่าพันธุ์ที่เป็นเสมือนตัวแทนของสิ่งมีชีวิตที่ผ่านช่วงเวลาของวิวัฒนาการและความเปลี่ยนแปลงของโลกหลายยุคสมัย เฟินเป็นพืชไม่มีดอกไม่มีผล แต่สามารถขยายพันธุ์ได้โดยใช้สปอร์ที่มีขนาดเล็ก ซึ่งทำให้เฟินหลายสกุลดำรงเผ่าพันธุ์มาได้ แต่ก็มีบางชนิดบางสกุลที่สูญพันธุ์ไปในยุคดึกดำบรรพ์ การจำแนกเฟินตามลักษณะการอยู่อาศัยแบ่งออกเป็น 3 แบบคือ 1.เฟินอิงอาศัย (Epiphytic fern) เจริญเติบโตตามคาคบไม้ มักทนแล้งได้ดีมีระบบรากช่วยเก็บความชื้นได้ดี เช่น เฟินข้าหลวง ชายผ้าสีดาและเฟินนาคราช 2.เฟินดินและเฟินหิน (Terrestrial and lithophytic fern) เจริญอยู่ตามพื้นป่า หน้าผาหิน ได้แก่เฟินก้านดำ โขนและไมโครซอร์มบางชนิด และ 3.เฟินน้ำ (Aquatic fern) เจริญเติบโตอยู่ในน้ำหรือริมน้ำ เช่นปรงไข่ ผักแว่น และจอกหู (ภัทราและวีระ, 2549)

เฟินสาย (ไพร์ตัน, 2556)

เฟิร์นสายเป็นกลุ่มพืชคล้ายเฟินแบบอิงอาศัย จัดอยู่ใน Family Lycopodiaceae ซึ่งเฟินในกลุ่มนี้สามารถจำแนกออกได้ 2 Genus คือ Lycopodium ช้องนางคลี่, ระบาย-ยมโดย และ Huperzia สร้อยนางกรอง, หางสิงห์กลุ่มเฟินสายจัดเป็นเฟินที่เจริญเติบโตแบบอิงอาศัยโดยการเกาะอาศัยกับไม้ยืนต้นชนิดอื่นเพื่อการพยุงลำต้นเท่านั้นไม่ได้ดูดกินน้ำเลี้ยงจากพืชที่มันอาศัยอยู่ซึ่งสวนใหญ่จะพบการกระจายพันธุ์อยู่ในเขตร้อนชื้น ที่ระดับความสูงจากน้ำทะเลตั้งแต่ 10 เมตรจนถึง 1800 เมตร เช่น ไทย ลาว เขมร พม่า มาเลเซีย ฟิลิปปินส์ อินโดนีเซีย เฟินเหล่านี้ได้กำเนิดมานานร้อยปีแล้วแต่เริ่มรู้จักการนำมาปลูกเลี้ยงกันเมื่อ 10 ปีที่ผ่านมาซึ่งจะนิยมการเลี้ยงของกลุ่มคนในเมืองโดยเฉพาะในกรุงเทพฯ

การจำแนกกลุ่มเฟินสาย

เฟินสายจัดอยู่ในพืชคล้ายเฟินแบบอิงอาศัยซึ่งเป็นการเจริญเติบโตแบบห้อยลงเป็นระบายโดยระบบรากจะอยู่สูงกว่าลำต้นสีเขียวอายุยืนยาวเป็นพืชไม่มีดอกซึ่งจะมีสปอร์ทำหน้าที่ในการขยายพันธุ์ จำแนกได้ดังนี้

1. กลุ่มเกล็ดหอย (*Lycopodium nummularifolium*) เป็นเฟินสายที่พบการกระจายพันธุ์ในประเทศไทยตั้งแต่ชุมพรไปถึงจังหวัดชายแดนภาคใต้ มาเลเซีย อินโดนีเซีย ฟิลิปปินส์ มีลักษณะใบแบนจนถึงกาง สีเขียวเข้ม ใบเรียงสลับซ้อนกัน ความยาวสายตั้งแต่ 30-170 ซม. แล้วแต่สายพันธุ์และถิ่นกำเนิดซึ่งจะมี 2 ชนิดที่เป็นที่รู้จักกันคือ ระบายเกล็ดหอย และ เกล็ดหอยไฮบริดจ์

2. กลุ่มซ็องนางคลี (*Lycopodium phlegmaria*) เฟินสายในกลุ่มนี้มีความหลากหลายมากมาย มีแหล่งกำเนิดที่กว้างและหลากหลายสายพันธุ์พบการกระจายพันธุ์ตั้งแต่ เขมร ไทย ลาว พม่า มาเลเซีย ฟิลิปปินส์ ออสเตรเลีย หมู่เกาะมาดากัสการ์ ลักษณะประจำพันธุ์ที่หลากหลายส่วนใหญ่จะแตกต่างที่รูปแบบการเรียงตัวของใบเช่นใบกางๆ ใบส่วนโคนลู่ (ซ็องไฮบริดจ์) ใบสีฟ้า (ซ็องบลู) เส้นมีตั้งแต่ขนาดเล็กจนถึงขนาดใหญ่ มีสีดำ สีนํ้าตาลจนถึงสีขาว

3. กลุ่มนางกรอง (*Huperziacarinata*) เฟินสายในกลุ่มนี้มีความหลากหลายไม่มากนัก ที่พบอยู่มีการเรียงตัวของใบตั้งแต่เป็นรูปสามเหลี่ยม เส้นกลมใบกางออกจนถึงใบลู่ติดกัน มีถิ่นกำเนิดในเขมร ไทย พม่า มาเลเซีย ในประเทศไทยที่พบมากทางภาคตะวันออกของไทยเช่นเกาะช้างจะมีลักษณะใบกางออกแต่ถ้าพบทางภาคใต้ของไทยใบจะลู่ติดกันและสีฟ้าอ่อนๆ ส่วนอีกชนิดที่พบเป็นนางกรองสีเหลี่ยมตัวนี้จะพบทางภาคใต้ของไทย มาเลเซีย ฟิลิปปินส์

4. กลุ่มหางสิงห์ (*Huperziasquarrosa*) เฟินสายกลุ่มนี้ก็มีความหลากหลายอีกกลุ่มหนึ่ง มีการกระจายพันธุ์ที่กว้าง พบตั้งแต่ จีน เวียดนาม แม็กซิโก ลาว เขมร พม่า มาเลเซีย ฟิลิปปินส์ อินโดนีเซีย เป็นกลุ่มเฟินสายที่มีขนาดเส้นตั้งแต่ขนาดเล็กจนถึงขนาดใหญ่ และใหญ่สุดในบรรดากลุ่มเฟินสายทั้งหลายใบมีสีเขียว จนถึงสีฟ้า ใบออกแนวกางๆ จนถึงลู่และยาวได้สูงสุดถึง 4 เมตร

เฟินสายสกุล *Lycopodium* ซ็องนางคลี

Lycopodium ซ็องนางคลี วงศ์ LYCOPODIACEAE สกุล *Lycopodium* เป็นไม้อายุยืน เขียวสดตลอดปี สภาพถิ่นที่อยู่อาศัยตามธรรมชาติมีหลากหลาย แต่โดยมากมักพบบริเวณที่อากาศเย็น ชื้นและมีแหล่งธาตุอาหารสมบูรณ์ พบทั้งที่อยู่บริเวณได้รับแสงแดดน้อย ไปจนถึงแสงแดดเต็มที่ มีทั้งชนิดที่เกิดบนดิน และชนิดที่เป็นไม้เกาะอาศัย อยู่ตามต้นไม้ใหญ่ บนโขดหินตามซอกหินที่มีอินทรีย์วัตถุสะสม และอาศัยอยู่รวมกับมอส และไม้เกาะอาศัยชนิดอื่นๆ

Lycopodium แต่ละชนิด มีรูปแบบการเจริญเติบโตของเหง้าส่วนที่อยู่เหนือดินและส่วนที่อยู่ในดินเป็นรูปแบบเฉพาะที่แตกต่างกันไป ส่วนของลำต้นที่แตกกิ่งและรูปแบบกิ่ง ลักษณะการขยายพันธุ์ ทั้งแบบไม่อาศัยเพศที่สามารถสังเกตได้ และแบบอาศัยเพศที่ยากต่อการสังเกต ส่วนของลำต้น บางชนิดสามารถสร้างให้เกิดต้นใหม่ได้ หากอยู่ในสภาพแวดล้อมที่เหมาะสมลำต้นส่วนที่อยู่เหนือดิน ทำหน้าที่ 2 ประการ คือ สังเคราะห์แสง และลำเลียงไปเก็บไว้ในเหง้า เพื่อเก็บไว้ใช้ต่อไป ส่วนหน้าที่อีกอย่างคือ สร้างสปอร์ เมื่อลำต้นส่วนที่อยู่เหนือดินเติบโตได้ที่ อายุประมาณ 4-6 ปี ตั้งแต่เริ่มออกจากสปอร์ จะสร้าง strobilli หรือ cones เป็นการเริ่มต้นเข้าสู่ขั้นตอนแรกของวงจรชีวิต ในการสืบพันธุ์แบบอาศัยเพศ

การขยายพันธุ์เฟินสาย

เฟินสายจัดเป็นไม้ในกลุ่มพืชคล้ายเฟินแบบอิงอาศัยซึ่งเป็นพืชชั้นต่ำไม่มีดอกแต่จะมีสปอร์ทำหน้าที่ในการขยายพันธุ์ซึ่งสปอร์จะอยู่ที่ปลายสุดของต้นเฟินที่ เรียก สตอบิลัส (strobilus) ภายในของสตอบิลัสจะมีเม็ดสปอร์อยู่เมื่อแก่เต็มที่จะแตกออกปลิวกระจายไป ตกในพื้นที่ที่สภาพแวดล้อมเหมาะสมก็จะเกิดเป็นชีวิตใหม่ ซึ่งการขยายพันธุ์แบบนี้อาจได้เฟินสายสายพันธุ์ใหม่ๆ ออกมาได้อีกแบบจะเป็นการขยายพันธุ์โดยใช้ส่วนต่างๆ ของต้นเฟินเอง เช่น หน่อ ลำต้น ยอด ปลายสตอบิลัส ซึ่งการขยายพันธุ์แบบนี้รุ่นลูกที่ออกมาจะเหมือนต้นแม่ทุกประการ

ชนิดและวิธีการขยายพันธุ์เฟินสาย

1. การขยายพันธุ์โดยใช้สปอร์ (spores) สปอร์ถือว่าเป็นส่วนที่สำคัญของเฟินสายซึ่งทำหน้าที่ในการขยายพันธุ์เพื่อดำรงเผ่าพันธุ์ตามธรรมชาติของเฟินโดยสปอร์ของเฟินสายจะอยู่ส่วนปลายสุดเส้น ของเฟินเมื่อเฟินสายเจริญเติบโตจนแก่เต็มที่จะออกสตอบิลัส ภายในสตอบิลัสจะมีเม็ดสปอร์อยู่เมื่ออายุแก่เต็มที่จะแตกออกเป็นผงละเอียดสีขาวขุ่นส่วนใหญ่ ที่พบจะแตกในช่วงเช้าและปลิวกระจายไปตามลมเมื่อไปตกตามคาคบไม้ซึ่งมีความชื้นและมีซากพืชเน่าเปื่อยสะสมอยู่มันก็จะเกิดเป็นชีวิตใหม่ขึ้นมาซึ่งมีนักวิชาการบางท่านกล่าวไว้ว่าสปอร์จะใช้เวลาในการพักตัวประมาณ 20 ปีและต้องอาศัยเชื้อไมโครไรซา ช่วยในการย่อยสลายเศษซากพืชต่างเป็นอาหารแต่จากประสบการณ์ที่พบการงอกของ สปอร์จะใช้เวลาไม่เกิน 1 ปีเท่านั้นซึ่งมีข้อมูลอ้างอิงชัดเจนจากรูปที่เห็นเพียงแต่เฟินสายที่เกิด จากสปอร์การเจริญเติบโตจะช้าการขยายพันธุ์โดยวิธีอื่นๆ ค่อนข้างมาก

2. การขยายพันธุ์โดยการแยกหน่อผ่ากอ เป็นการขยายพันธุ์ที่ง่ายที่สุดและรวดเร็วเพียงแต่นำเฟินที่เลี้ยงอยู่มาถอด ออกจากกระถางแล้วใช้มีดที่คมและสะอาดผ่าเอาเส้นที่ต้องการออกหรือจะผ่าแบ่ง ครึ่งกอก็ได้ แต่เทคนิคการผ่าพยายามดูว่าเฟินกอนั้นมีเหง้าแยกกันไหมถ้ามีเหง้าแยกเป็น 2 ส่วนจะทำให้การผ่าทำได้ง่าย โดยการผ่าไปตามส่วนที่เหง้าแยกกันได้สบายโดยไม่เกิดบาดแผลหรือการช้ำน้อยกว่าที่เฟินมีเหง้าเดียวหลังจากนั้นก็นำมาตัดแต่ง รากและฉีบน้ำล้างรากให้วัสดุเก่าที่หมักอายุแล้วออกไปแล้วนำมามัดตมด้วยขี้เถ้าใหม่เราก็จะได้เฟินมา 2 กอที่เล็กลงสามารถนำไปปลูกลงกระถางใหม่ได้เลยหากให้ระบบรากฟื้นตัวเร็วก็หายากขึ้นเชื่อว่าผสมเร่งรากรดแทนน้ำอย่างน้อยสัก 2 อาทิตย์เก็บไว้ในโรงเรือนที่ไม่โดนน้ำฝนระบบรากก็จะฟื้นตัวภายในระยะเวลา 1-2 เดือน

ปัจจัยที่มีผลต่อการเจริญเติบโตเฟินสาย

1. แสงสว่าง (light) แสงสว่างเป็นปัจจัยที่ช่วยในการสังเคราะห์แสงของเฟินหรือการสร้างอาหารสำหรับการดำรงชีพของเฟิน และบางสวนก็มีหน้าที่ในการฆ่าเชื้อโรคลดความชื้นภายในโรงเรือนไม่ให้ขึ้นเกินไป แสงสว่างสำหรับการเลี้ยงเฟินสายอาจได้มา 2 ทางคือ 1.แสงจากดวงอาทิตย์ ซึ่งเป็นแหล่งพลังงานที่สำคัญที่สุดสำหรับการปลูกเลี้ยงเฟินสายมีทั้ง ประโยชน์และโทษสำหรับการปลูกเฟิน 2.แสงจากมนุษย์สร้างขึ้นเกิดจากพลังงานไฟฟ้าต่างๆ ซึ่งปัจจุบันมีการผลิตหลอดยูวี ที่ใช้แทนแสงจากดวงอาทิตย์กรณีแสงจากธรรมชาติไม่พอหรือมีการปลูกเลี้ยงเฟิน สายภายในอาคารที่ทึบแสงหรือมีการนำเฟินไปจัดนิทรรศการภายใน

อาคาร ส่วนใหญ่จะยังไม่ค่อยนำมาใช้กับเพนมากนักแสงสว่างมีบทบาทต่อการปลูกเลี้ยง เพน 3 ลักษณะด้วยกันคือ

1.1 ความเข้มของแสง แสงที่ส่องมายังพื้นโลกมีความเข้ม 800-10,000 แรงเทียนแต่เพนต้องการแสงแค่ 50-60% เท่านั้นเราจึงจำเป็นต้องมีการพร่างแสงให้กับเพนที่เราเลี้ยงหากเพนที่เรา เลี้ยงได้รับแสงมาก ใบอาจเหลืองซีดและใบไหม้หากแสงน้อยต้นชะลูดยาวเส้นรอบหัก ก่ายหากแสงพอดีใบจะเขียวเป็นมันวาว และเส้นทางออก

1.2 ช่วงเวลาที่ได้รับแสงในแต่ละวัน ปริมาณแสงที่ได้รับแต่ละวันมีผลต่อการเติบโตของเพน เช่น สิ่งสร้อยควรได้รับแสง 6-8 ชั่วโมง ช้องบลู ทางสิงห์เกล็ด ควรได้รับแสง 8-10 ชั่วโมง

1.3 คุณภาพของแสง เป็นความยาวของคลื่นแสงมีผลต่อการสังเคราะห์แสงและการหายใจ

2. อุณหภูมิ เพนสายในเขตร้อนชื้นสามารถเจริญเติบโตได้ดีในช่วงอุณหภูมิ 25-35 องศาเซลเซียส ซึ่งเป็นอุณหภูมิโดยเฉลี่ยของประเทศไทย ซึ่งไม่มีผลต่อการปลูกเลี้ยงเพนสายมากนักจะมีผลกระทบบ้างกับการเลี้ยงในเมืองที่อุณหภูมิอาจสูงบ้างและความชื้นต่ำ แต่ความแตกต่างระหว่างกลางคืนและกลางวันไม่มากนัก แต่ถ้าในเขตที่อุณหภูมิต่ำกว่า 15 องศาเซลเซียสเพนสายจะชะงักการเจริญเติบโตได้ในทางกลับกันถ้าสูงถึง 40 องศาเซลเซียส อาจทำให้เพนสายใบและเส้น ไหม้ได้ต้องจัดสภาพแวดล้อมให้เหมาะกับการปลูกเลี้ยงเพนให้มากที่สุด

3. ความชื้น เพนสายจะเจริญเติบโตได้ดีที่มีความชื้นอยู่ในช่วง 60-80 % หากสูงกว่า 80% อาจทำให้เพนที่เราเลี้ยงเน่าตายได้ส่วนใหญ่จะพบในเขตที่มีฝนตกชุกมากๆ เช่นจังหวัดทางจันทบุรี หรือทางภาคใต้โดยส่วนใหญ่หากความชื้นในอากาศสูงไม่ค่อยมีปัญหา แต่อย่าให้วัสดุปลูกเพนแฉะมากอาจทำให้ส่วนโคนเน่าได้แต่ในทางกลับกัน ถ้าความชื้นต่ำการเจริญเติบโตของเพนก็จะช้าลงใบอาจแห้งกรอบ เพิ่มความชื้นภายในโรงเรือนได้เช่น การใช้สแลนกันรอบๆโรงเรือน ปูพื้นโรงเรือนช่วยดูดซับน้ำไว้ได้เช่นอิฐ หรือพื้นดิน การมีระบบพ่นหมอก การรดน้ำบนพื้นดินเพื่อเพิ่มความชื้นและลดอุณหภูมิในโรงเรือน

4. การระบายอากาศ เพนสายจะเจริญเติบโตได้ดีหากโรงเรือนมีการระบายอากาศที่ดี มีลมพัดผ่านตลอดเพราะจะช่วยลดความอับและมีการถ่ายเทของคาร์บอนไดออกไซด์ซึ่งจำเป็นต่อการสังเคราะห์แสงของเพนการระบายอากาศจะเป็นตัวกำหนดที่ตั้งของ โรงเรือนที่ไม่มีสิ่งปลูกสร้างมาบัง ความสูงของโรงเรือนไม่ควรต่ำเกินไปแนะนำอย่างน้อย 2.50 เมตร โรงสูงการระบายอากาศได้ดีกว่า ความถี่ห่างของการแขวนเพนควรแขวน 1 กระถางเว้นอีก 1 กระถางรวมถึงการเลือกภาชนะปลูกและวัสดุปลูกด้วยหากการระบายอากาศในโรงเรือน ที่ดีจะมีผลต่อการลดการระบาดของโรคและแมลงในโรงเรือน

5. ศัตรู เป็นปัจจัยที่มีผลต่อการเจริญเติบโตและความสวยงามของเพนสายโดนแมลงทำลาย เพนก็จะชะงักการเติบโตโดยเฉพาะเพลี้ยให้เพนมีสีเหลืองขาดความงามหรือ แมลงที่เข้ากัดกินยอด ใบหรือรากทำให้

ยอดที่ถูกกินเมื่อเฟินเติบโตขึ้นฟอร์มก็จะไม่สวยงามหรือพวก วัชพืชต่างๆที่ขึ้นบนกระถางแย่งปุ๋ยแย่งน้ำต่างๆ บางครั้งทำให้เฟินผิดรูปทรง ได้เช่น ต้นไทรที่เกิดจากนกมาถ่ายมูลไว้แล้วเกิดอกเป็นต้นขึ้นมา

6. สารเคมีต่างๆ เช่น ปุ๋ย ยาฆ่าแมลง ยารักษาโรคมีผลต่อการเลี้ยงเฟิร์นหากเราใช้ผิดวิธีหรือใช้เกิน ปริมาณที่กำหนดอาจทำให้ใบไหม้หรือรากเน่าได้ควรใช้ให้น้อยกว่าปริมาณที่ระบุไว้เพราะไม่มีสารเคมีตัวไหนที่ ระบุที่ฉลากระบุถึงการใช้อย่างชัดเจนกับเฟินสายเลย

วิธีการ

- แผนการปฏิบัติงาน (Action plan)

ดูแลและรักษาดินเฟินสายสกุล Lycopodium และ Huperzia ให้สภาพต้นพร้อมสมบูรณ์ เพื่อออกสปอร์บิลส์เพื่อใช้ในการทดลองต่อไป

- กรรมวิธีการทดลอง

แบ่งเป็น 2 ขั้นตอนคือ

1. การเพาะชำเฟินสายสกุล Lycopodium และ Huperzia วางแผนการทดลองแบบ RCBD มี 6 กรรมวิธี 4 ซ้ำๆ ละ 6 ตะกร้า กรรมวิธี คือ วัสดุเพาะชำ 6 ชนิด ได้แก่ 1.ซากชายผ้าสีดา 2.กาบ มะพร้าวสับเล็ก (0.5-1.0 ซม.) 3.ขุยมะพร้าว 4.สแฟกนัมมอส 5.พีทมอสหยาบ และ 6.กาบมะพร้าวสับ+ขุยมะพร้าว อัตรา 1:1

2. การปลุกต้นอ่อนเฟินสายสกุล Lycopodium และ Huperzia โดยวางแผนการทดลองแบบ RCBD มี 5 กรรมวิธี 4 ซ้ำๆ ละ 10 กระถาง กรรมวิธี คือ วัสดุเพาะชำ 5 ชนิด ได้แก่ 1.สแฟกนัมมอส 2.กาบ มะพร้าวสับใหญ่ (2 นิ้ว) 3.ซากชายผ้าสีดา 4.พีทมอสหยาบ และ 5.ขุยมะพร้าว

ขั้นตอนที่ 1 การเพาะชำเฟินสายสกุล Lycopodium และ Huperzia

1. เตรียมปลายยอดของเฟินสาย (strobilus) ที่มีอายุพอเหมาะสำหรับขยายพันธุ์ โดยสังเกต ปลายยอดมีสีที่เข้มขึ้น

2. เตรียมเครื่องปลูกตามกรรมวิธีต่างๆ บรรจุลงในตะกร้าพลาสติก ขนาด 12 นิ้วให้ความชื้น พอประมาณ

3. ใส่เครื่องปลูกลงในตะกร้าสูงประมาณ 1 ใน 3 ของความสูงปรับผิวหน้าให้เรียบ

4. วางเรียงปลายยอดเฟินสาย จำนวน 20 ยอดต่อตะกร้า

5. คลุมด้วยถุงพลาสติกคลุมความชื้น วางไว้ในโรงเรือนพรางแสง 50 %

6. บันทึกการเปลี่ยนแปลง การเจริญเติบโต เปอร์เซ็นต์การเกิดยอดอ่อน

ขั้นตอนที่ 2 การปลุกต้นเฟินสายสกุล Lycopodium และ Huperzia ที่ได้จากการเพาะชำ

1. เตรียมต้นอ่อนเฟินจากขั้นตอนที่ 1 เพาะชำอย่างน้อย 6 เดือน หรือยาวไม่น้อยกว่า 3 นิ้ว

2. ล้างวัสดุเพาะออกให้หมด จุ่มน้ำยาเร่งรากและสารป้องกันโรค

3. เตรียมวัสดุปลูก โดยมะพร้าวสับและขุยมะพร้าวต้องแช่น้ำให้เกลือและน้ำมันละลายออกให้หมด ใส่วัสดุปลูกลงในกระถาง 2 นิ้ว
4. ปลูกต้นอ่อนเฟินลงในกระถาง วางไว้ในโรงเรือน พรางแสง 50 %
5. ดูแลรักษา ให้น้ำ ใส่ปุ๋ย พ่นสารเคมีป้องกันโรค และแมลงตามความจำเป็น
6. บันทึกอัตราการรอดของเฟินต้นอ่อน การเจริญเติบโต และการทำลายของโรค และแมลง

ผลการทดลองและวิจารณ์

ศูนย์วิจัยเกษตรหลวงเชียงใหม่

ดำเนินการดูแลและรักษาต้นเฟินสายสกุล *Lycopodium* และ *Huperzia* ให้สภาพต้นพร้อมสมบูรณ์ เพื่องอกสตรอบิลิสส์เพื่อใช้ในการทดลอง จากนั้นได้ดูแลต้นที่เกิดจากการเพาะชำ ด้วยวัสดุปลูก 6 ชนิด หลังจากนั้นจึงดำเนินการเก็บข้อมูลเปอร์เซ็นต์การเกิดรากพบว่าทุกกรรมวิธีมีความแตกต่างอย่างมีนัยสำคัญทางสถิติ โดยกรรมวิธีที่ 6 กาบมะพร้าวสับเล็ก + ขุยมะพร้าว 1:1 มีเปอร์เซ็นต์การรอดตายสูงที่สุด เท่ากับ 100 เปอร์เซ็นต์ แตกต่างอย่างมีนัยสำคัญทางสถิติกับ กรรมวิธีที่ 1 ซากชายผ้าสีดา มีเปอร์เซ็นต์การรอดตาย 41.70 เปอร์เซ็นต์ กรรมวิธีที่ 5 พีทมอสหยาบ มีเปอร์เซ็นต์การรอดตาย 40.40 เปอร์เซ็นต์ กรรมวิธีที่ 2 กาบมะพร้าวสับเล็ก (0.5-1.0 ซม.) มีเปอร์เซ็นต์การรอดตาย 39.60 เปอร์เซ็นต์ และกรรมวิธีที่ 4 สแฟกนัมมอส มีเปอร์เซ็นต์การรอดตาย 16.30 เปอร์เซ็นต์ ตามลำดับ แต่ไม่แตกต่างอย่างมีนัยสำคัญทางสถิติกับกรรมวิธีที่ 3 ขุยมะพร้าว มีเปอร์เซ็นต์การรอดตาย 85 เปอร์เซ็นต์ (ตารางที่ 1)

ศูนย์วิจัยพืชสวนตรัง

ดำเนินการดูแลและรักษาต้นเฟินสายสกุล *Lycopodium* และ *Huperzia* ให้สภาพต้นพร้อมสมบูรณ์ เพื่องอกสตรอบิลิสส์เพื่อใช้ในการทดลอง จากนั้นได้ดูแลต้นที่เกิดจากการเพาะชำ ด้วยวัสดุปลูก 6 ชนิด หลังจากนั้นจึงดำเนินการเก็บข้อมูลเปอร์เซ็นต์การเกิดรากพบว่าทุกกรรมวิธีไม่มีความแตกต่างทางสถิติ โดยกรรมวิธีที่ 2 กาบมะพร้าวสับเล็ก (0.5-1.0 ซม.) เปอร์เซ็นต์การรอดตายสูงที่สุด เท่ากับ 59 เปอร์เซ็นต์ รองลงมาคือกรรมวิธีที่ 4 สแฟกนัมมอส เปอร์เซ็นต์การรอดตาย 55.88 เปอร์เซ็นต์ กรรมวิธีที่ 1 ซากชายผ้าสีดา เปอร์เซ็นต์การรอดตาย 54.33 เปอร์เซ็นต์ กรรมวิธีที่ 5 พีทมอสหยาบ เปอร์เซ็นต์การรอดตาย 52.58 เปอร์เซ็นต์ กรรมวิธีที่ 6 กาบมะพร้าวสับเล็ก + ขุยมะพร้าว 1:1 เปอร์เซ็นต์การรอดตาย 38.43 เปอร์เซ็นต์ และกรรมวิธีที่ 3 ขุยมะพร้าว เปอร์เซ็นต์การรอดตาย 37.50 เปอร์เซ็นต์ ตามลำดับ (ตารางที่ 1)

ตารางที่ 1 เปอร์เซ็นต์การเกิดรากของปลายยอดเฟินสายสกุล *Lycopodium*

กรรมวิธี	% การเกิดราก (เชียงใหม่)	% การเกิดราก (ตรัง)
ซากชายผ้าสีดา	41.70b	54.33a
กาบมะพร้าวสับเล็ก (0.5-1.0 ซม.)	39.60b	59a
ขุยมะพร้าว	85a	37.50a
สแฟกนัมมอส	16.30c	55.88a
พีทมอสหยาบ	40.40b	52.58a
กาบมะพร้าวสับเล็ก + ขุยมะพร้าว 1:1	100a	38.43a
F-test	*	ns
%cv	21.70	28.67

* ค่าเฉลี่ยที่ตามด้วยอักษรเหมือนกันในสดมภ์เดียวกันไม่แตกต่างกันที่ระดับความเชื่อมั่น 95% โดยวิธี DMRT

จากนั้นทำการย้ายต้นอ่อนเฟินสายที่ได้จากการชำในขั้นตอนที่ 1 มาทำการปลูกลงในกระถางวัสดุตามกรรมวิธีในการทดลองคือ 1. สแฟกนัมมอส 2. กาบมะพร้าวสับใหญ่ (2 นิ้ว) 3. ซากชายผ้าสีดา 4. พีทมอสหยาบ และ 5. ขุยมะพร้าว โดยกรรมวิธีที่ 2 และ 5 ต้องมีการแช่น้ำก่อน ดำเนินการปลูกและเลี้ยงไว้ในโรงเรือนสภาพแสง 50% รดน้ำ ในปุ๋ยละลายช้าเดือนละครั้ง พร้อมพ่นปุ๋ยและสารกำจัดโรคและแมลงสัปดาห์ละ 1 ครั้ง หลังจากนั้นจึงดำเนินการเก็บข้อมูลดังต่อไปนี้

ศูนย์วิจัยเกษตรหลวงเชียงใหม่

ดำเนินการเก็บข้อมูลเปอร์เซ็นต์การเกิดรากของเฟินต้นอ่อนพบว่าทุกกรรมวิธีมีความแตกต่างอย่างมีนัยสำคัญทางสถิติ โดยกรรมวิธีที่ 2 กาบมะพร้าวสับใหญ่ (2 นิ้ว) มีเปอร์เซ็นต์การรอดตายสูงที่สุด เท่ากับ 87.90 เปอร์เซ็นต์ แตกต่างอย่างมีนัยสำคัญทางสถิติกับ กรรมวิธีที่ 1 สแฟกนัมมอส มีเปอร์เซ็นต์การรอดตาย 65.52 เปอร์เซ็นต์ กรรมวิธีที่ 5 ขุยมะพร้าว มีเปอร์เซ็นต์การรอดตาย 55.60 เปอร์เซ็นต์ และกรรมวิธีที่ 4 พีทมอสหยาบ มีเปอร์เซ็นต์การรอดตาย 50.45 เปอร์เซ็นต์ ตามลำดับ แต่ไม่แตกต่างอย่างมีนัยสำคัญทางสถิติกับกรรมวิธีที่ 3 ซากชายผ้าสีดา มีเปอร์เซ็นต์การรอดตาย 70.35 เปอร์เซ็นต์ (ตารางที่ 2)

ดำเนินการวัดความสูงของเฟินต้นอ่อนพบว่าทุกกรรมวิธีมีความแตกต่างอย่างมีนัยสำคัญทางสถิติ โดยกรรมวิธีที่ 2 กาบมะพร้าวสับใหญ่ (2 นิ้ว) มีความสูงเฉลี่ยสูงที่สุด เท่ากับ 7.73 เซนติเมตร แตกต่างอย่างมีนัยสำคัญทางสถิติกับ กรรมวิธีที่ 3 ซากชายผ้าสีดา มีความสูงเฉลี่ย 5.38 เซนติเมตร และกรรมวิธีที่ 4 พีทมอสหยาบ มีความสูงเฉลี่ย 5.23 เซนติเมตร ตามลำดับ แต่ไม่แตกต่างอย่างมีนัยสำคัญทางสถิติกับกรรมวิธีที่ 1

สแฟกนัมมอส มีความสูงเฉลี่ย 6.88 เซนติเมตร และกรรมวิธีที่ 5 ขุยมะพร้าว มีความสูงเฉลี่ย 6.88 เซนติเมตร ตามลำดับ (ตารางที่ 2)

ดำเนินการวัดการแตกกอของเฟินต้นอ่อนพบว่าทุกกรรมวิธีมีความแตกต่างอย่างมีนัยสำคัญทางสถิติ โดยกรรมวิธีที่ 2 กาบมะพร้าวสับใหญ่ (2 นิ้ว) มีการแตกกอเฉลี่ยสูงสุด เท่ากับ 1.70 เซนติเมตร แตกต่างอย่างมีนัยสำคัญทางสถิติกับ กรรมวิธีที่ 3 ซากชายผ้าสีดา มีการแตกกอเฉลี่ย 1.15 เซนติเมตร แต่ไม่แตกต่างอย่างมีนัยสำคัญทางสถิติกับกรรมวิธีที่ 1 สแฟกนัมมอส มีการแตกกอเฉลี่ย 1.63 เซนติเมตร กรรมวิธีที่ 4 พีทมอสหยาบ มีการแตกกอเฉลี่ย 1.38 เซนติเมตร และกรรมวิธีที่ 5 ขุยมะพร้าว มีการแตกกอเฉลี่ย 1.27 เซนติเมตรตามลำดับ (ตารางที่ 2)

ศูนย์วิจัยพืชสวนตรัง

ดำเนินการเก็บข้อมูลเปอร์เซ็นต์การเกิดรากของเฟินต้นอ่อนพบว่าทุกกรรมวิธีไม่มีความแตกต่างอย่างมีนัยสำคัญทางสถิติ โดยกรรมวิธีที่ 1 สแฟกนัมมอส มีเปอร์เซ็นต์การรอดตายสูงสุด เท่ากับ 65.52 เปอร์เซ็นต์ รองลงมาคือกรรมวิธีที่ 2 กาบมะพร้าวสับใหญ่ (2 นิ้ว) มีเปอร์เซ็นต์การรอดตาย 78.85 เปอร์เซ็นต์ กรรมวิธีที่ 3 ซากชายผ้าสีดา มีเปอร์เซ็นต์การรอดตาย 56.30 เปอร์เซ็นต์ กรรมวิธีที่ 5 ขุยมะพร้าว มีเปอร์เซ็นต์การรอดตาย 56.20 เปอร์เซ็นต์ และกรรมวิธีที่ 4 พีทมอสหยาบ มีเปอร์เซ็นต์การรอดตาย 54.28 เปอร์เซ็นต์ ตามลำดับ (ตารางที่ 2)

ดำเนินการวัดความสูงของเฟินต้นอ่อนพบว่าทุกกรรมวิธีมีความแตกต่างอย่างมีนัยสำคัญทางสถิติ โดยกรรมวิธีที่ 2 กาบมะพร้าวสับใหญ่ (2 นิ้ว) มีความสูงเฉลี่ยสูงสุด เท่ากับ 8.18 เซนติเมตร แตกต่างอย่างมีนัยสำคัญทางสถิติกับ กรรมวิธีที่ 3 ซากชายผ้าสีดา มีความสูงเฉลี่ย 5.65 เซนติเมตร และกรรมวิธีที่ 4 พีทมอสหยาบ มีความสูงเฉลี่ย 5.40 เซนติเมตร ตามลำดับ แต่ไม่แตกต่างอย่างมีนัยสำคัญทางสถิติกับกรรมวิธีที่ 1 สแฟกนัมมอส มีความสูงเฉลี่ย 7.03 เซนติเมตร และกรรมวิธีที่ 5 ขุยมะพร้าว มีความสูงเฉลี่ย 6.73 เซนติเมตรตามลำดับ (ตารางที่ 2)

ดำเนินการวัดการแตกกอของเฟินต้นอ่อนพบว่าทุกกรรมวิธีไม่มีความแตกต่างอย่างมีนัยสำคัญทางสถิติ โดยกรรมวิธีที่ 2 กาบมะพร้าวสับใหญ่ (2 นิ้ว) มีการแตกกอเฉลี่ยสูงสุด เท่ากับ 1.70 เซนติเมตร รองลงมาคือกรรมวิธีที่ 3 ซากชายผ้าสีดา มีการแตกกอเฉลี่ย 2.93 เซนติเมตร กรรมวิธีที่ 4 พีทมอสหยาบ มีการแตกกอเฉลี่ย 2.63 เซนติเมตรกรรมวิธีที่ 1 สแฟกนัมมอส มีการแตกกอเฉลี่ย 2.28 เซนติเมตร และกรรมวิธีที่ 5 ขุยมะพร้าว มีการแตกกอเฉลี่ย 2.25 เซนติเมตรตามลำดับ (ตารางที่ 2)

ตารางที่ 2 แสดงอัตราการรอด และการเจริญเติบโตของเฟินต้นอ่อน (ศูนย์วิจัยเกษตรหลวงเชียงใหม่)

กรรมวิธี	%การรอดตาย	ความสูง (ซม.)	การแตกกอ (ซม.)
สแฟกนัมมอส	65.52b	6.88ab	1.63a
กาบมะพร้าวสับใหญ่ (2 นิ้ว)	87.90a	7.73a	1.70a
ซากขायผ้าสีดำ	70.35ab	5.38b	1.15b
พีทมอสหยาบ	50.45b	5.23b	1.38ab
ขุยมะพร้าว	55.60b	5.85ab	1.27ab
F-test	*	*	*
%cv	18.36	22.20	17.97

* ค่าเฉลี่ยที่ตามด้วยอักษรเหมือนกันในสตมภ์เดียวกันไม่แตกต่างกันที่ระดับความเชื่อมั่น 95% โดยวิธี DMRT

ตารางที่ 3 แสดงอัตราการรอด และการเจริญเติบโตของเฟินต้นอ่อน (ศูนย์วิจัยพืชสวนตรัง)

กรรมวิธี	%การรอดตาย	ความสูง (ซม.)	การแตกกอ (ซม.)
สแฟกนัมมอส	80.98a	7.03ab	2.28a
กาบมะพร้าวสับใหญ่ (2 นิ้ว)	78.85a	8.18a	3a
ซากขायผ้าสีดำ	56.30a	5.65b	2.93a
พีทมอสหยาบ	54.28a	5.40b	2.63a
ขุยมะพร้าว	56.20a	6.73ab	2.25a
F-test	ns	*	ns
%cv	30.20	17.76	34.66

* ค่าเฉลี่ยที่ตามด้วยอักษรเหมือนกันในสตมภ์เดียวกันไม่แตกต่างกันที่ระดับความเชื่อมั่น 95% โดยวิธี DMRT

เฟินสายสกุล Lycopodium (ช้องนางคลี่)

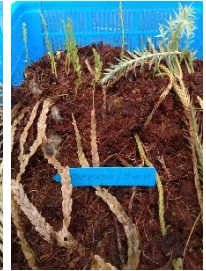

เฟินสายต้นแม่พันธุ์ที่เตรียมสตอปิลัส

ภาพที่ 1 วัสดุเพาะชำ

ภาพที่ 2 การเพาะชำเฟิน

ภาพที่ 3 แสดงอัตราการรอดตายของเฟินในแต่ละวัสดุปลูก ครั้งที่ 2 อายุการเพาะชำ 8 เดือน และจะแยกมาอนุบาลต่อใน
การทดลองที่ 2

ภาพที่ 4 ลักษณะการเพาะชำเฟินในการทดลองที่ 1 ครั้งที่ 3

ภาพที่ 5 การเจริญเติบโตของเฟิน 4 พันธุ์หลังการปลูก
ในกระถาง อายุต้น 4 เดือน

ภาพที่ 6 การงอกรากของเฟินเกล็ดปลาอายุการเพาะ
ชำ 1 เดือน

สรุปผลการทดลอง

เปอร์เซ็นต์การเกิดรากของปลายยอดเฟินสายสกุล *Lycopodium* เมื่อนำมาวิเคราะห์ข้อมูลทางสถิติพบว่า ศูนย์วิจัยเกษตรหลวงเชียงใหม่ กรรมวิธีที่ 3 มีเปอร์เซ็นต์การรอดตายสูงที่สุด เท่ากับ 100 เปอร์เซ็นต์ ซึ่งมีความแตกต่างอย่างมีนัยสำคัญทางสถิติ และสำหรับศูนย์วิจัยพืชสวนตรัง พบว่ากรรมวิธีที่ 2 กาบมะพร้าว สับเล็ก (0.5-1.0 ซม.) มีเปอร์เซ็นต์การรอดตายสูงที่สุด เท่ากับ 59 เปอร์เซ็นต์ แต่ไม่มีความแตกต่างอย่างมีนัยสำคัญทางสถิติ

การเจริญเติบโตของเฟินต้นอ่อน ณ ศูนย์วิจัยเกษตรหลวงเชียงใหม่ เมื่อนำมาวิเคราะห์ข้อมูลทางสถิติพบว่าเปอร์เซ็นต์การรอดตาย ความสูงของเฟินต้นอ่อน การแตกกอของเฟินต้นอ่อน กรรมวิธีที่ 2 กาบมะพร้าว สับใหญ่ (2 นิ้ว) มีค่าเฉลี่ยสูงที่สุด เท่ากับ 87.90 เปอร์เซ็นต์ 7.73 เซนติเมตร และ 1.70 เซนติเมตร ตามลำดับ ซึ่งมีความแตกต่างอย่างมีนัยสำคัญทางสถิติ ส่วนศูนย์วิจัยพืชสวนตรังเมื่อนำมาวิเคราะห์ข้อมูลทางสถิติพบว่า เปอร์เซ็นต์การรอดตาย กรรมวิธีที่ 1 สแฟกนัมมอส มีเปอร์เซ็นต์การรอดตายสูงที่สุด เท่ากับ 65.52 เปอร์เซ็นต์ การแตกกอของเฟินต้นอ่อน กรรมวิธีที่ 2 กาบมะพร้าวสับใหญ่ (2 นิ้ว) มีค่าเฉลี่ยสูงที่สุด เท่ากับ 3 เซนติเมตร ซึ่งไม่มีความแตกต่างอย่างมีนัยสำคัญทางสถิติ และความสูงของเฟินต้นอ่อน กรรมวิธีที่ 2 กาบมะพร้าวสับใหญ่ (2 นิ้ว) มีค่าเฉลี่ยสูงที่สุด เท่ากับ 8.18 เซนติเมตร ซึ่งมีความแตกต่างอย่างมีนัยสำคัญทางสถิติ

การนำไปใช้ประโยชน์

1. ได้เทคโนโลยีการขยายพันธุ์เฟินสาย เพื่อถ่ายทอดให้เกษตรกรหรือผู้สนใจ

เอกสารอ้างอิง

กุลชลี. 2548. ไม้กระถาง มหาวิทยาลัยเทคโนโลยีราชมงคลล้านนา (ลำปาง) . 156 หน้า.

จารุพันธุ์ ทองแถม, ม.ล., ดร. ปิยะเกษตร สุขสถาน. 2550. คู่มือเฟินป่าและเฟินปลูกเลี้ยงในประเทศไทย สมบูรณ์ที่สุด. โรงพิมพ์กรุงเทพฯ 2550.456 หน้า.

วิเชษฐ คำสุวรรณ. ไม่ระบุปี. เฟิร์น. สำนักพิมพ์ฐานเกษตรกรรม, นนทบุรี.

<http://kanchanapisek.or.th/kp6/BOOK23/chapter6/t23-6-14.htm>

นันทนา อังกินันท์ และ สันติ บุญฟ้าประทาน. 2529. การเจริญของสปอร์เฟินจิบ วารสารบัณฑิตวิทยาลัยจุฬา, กรุงเทพฯ. 7: 54-61

ภัทรา แสงदानุช และวีระ โดแวนเวีย. 2549. ปลูกเฟินอย่างมืออาชีพ. บริษัท อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง. 2549.159 หน้า.

ภัทรา แสงदानุชและวีระ โดแวนเวีย.2549.ปลูกเฟินอย่างมืออาชีพ.พิมพ์ครั้งที่ 1 บริษัทอมรินทร์พริ้นติ้ง
แอนด์พับลิชชิ่ง จำกัด เขตตลิ่งชัน กรุงเทพฯ ฯ.159หน้า.

ม.ล.จารุพันธ์ ทองแถม. 2536. เฟินสำหรับคนรักเฟินและผู้ปลูกมืออาชีพ. บริษัท อมรินทร์พริ้นติ้งกรุ๊ป
จำกัด.2536. 265 หน้า.

ม.ล.จารุพันธ์. 2536. เฟินสำหรับคนรักเฟิน และผู้ปลูกมืออาชีพ. พิมพ์ครั้งที่1 บริษัท อมรินทร์พริ้นติ้งกรุ๊ป
จำกัด.กรุงเทพฯ. 265 หน้า.

วินัย สมประสงค์ และคณะ. 2547. การศึกษาและรวบรวมเฟินแลพืชวงศ์ใกล้เคียงในอุทยานแห่งชาติภูเวียง
จังหวัดขอนแก่น. วารสารวิชาการเกษตร ปีที่ 22 ฉบับที่ 2 หน้า 96-109

ทิพย์พรรณ สดากร. 2550. พรรณไม้แห่งแผ่นดิน เฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเนื่องใน
โอกาสมหามงคลเฉลิมพระชนมพรรษา 80 พรรษา 5 ธันวาคม 2550. โรงพิมพ์ชุมนุมสหกรณ์
การเกษตรแห่งประเทศไทย. กรุงเทพฯ. 133 หน้า.

ไพรัตน์ออลอย. ๒๕๕๖. เอกสารประกอบการฝึกอบรมการเพาะเลี้ยงเฟิร์นสาย.
ประภาส ช่างเหล็ก. ไม่ระบุ. การรวบรวมพันธุ์เฟินในสกุล “Plastycerium และ Lycopodium” เพื่อการ
อนุรักษ์. (ระบบออนไลน์). แหล่งข้อมูล http://www.rdi.ku.ac.th/kufair/50/king/05_king.html.
(2 กรกฎาคม 2553)สมบูรณ์ที่สุด. โรงพิมพ์กรุงเทพฯ 2550. 456 หน้า.

อติพัฒน์. 2552. [http://www. ThaiGreenago.com/article.aspx/30/8/2552](http://www.ThaiGreenago.com/article.aspx/30/8/2552).

อุไร. 2548. มือใหม่หัดปลูกเฟิน บ้านและสวน กรุงเทพฯ. 119 หน้า.

<http://www.fernsiam.com/FernWord/Nature/Class.html> [3 September 2009]

http://www.mistercleanweb.com/sisaket_station/garden/garden-04.html